

YUSUF HÂS HÂCİB'İN TÜRK DÜŞÜNCE TARİHİ'NDEKİ YERİ¹

Vâris ÇAKAN

Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, variscakan@gmail.com

ÖZ

XI. yüzyıl Türk İslam kültürünün gelişme çağından yükselme çağına geçtiği önemli bir yüzyıldır. Bu devirde Türk tarihinde siyasi, askeri ve kültürel yönden çok önemli ilerlemeler olmakla birlikte Türk düşünce tarihi açısından da kayda değer ilerlemeler gerçekleşmiştir. Daha yeni İslam medeniyeti dairesine giren Türkler İslamiyet ile birlikte gelen güçlü Fars ve Arap kültürleri karşısında İslamiyet'ten önceki eski Türk mazilerini yaşatmakla birlikte kendi örf - adetleri ile sosyal ve hukukî müesseselerini yeni kabul ettikleri dinin icaplarına intibak ettirmede fevkalade başarılı olmuşlardır. Söz konusu yüz yılda yazılan Türk kültür tarihinin iki büyük abidesi *Kutadgu Bilig* ile *Divânü Lügati't-Türk* işte bu başarının delillerindedir. Merhum Reşit Rahmetî Arat'ın ifade ettiği gibi *Divânü Lügati't-Türk* Türk dünyasının dış cephesini tespit ederken *Kutadgu Bilig* iç cephesini yani Türk dünyasının manevi tarafını, siyasi ve idari yönlerini tespit etmektedir. Türk devlet teşkilatında "Hâs Hâcib" lik gibi yüksek bir rütbeye sahip olan Balasagunlu Yusuf 'un *Kutadgu Bilig* adlı eseri Türk kültürünün adalet ve kanun mevzularını aydınlatmak bakımından elimizde mevcut en kıymetli bir eser olmakla birlikte Türk düşünce tarihinin de vazgeçilmez kaynaklarından biridir.

Anahtar Kelimeler: Yusuf Has Hacıb, Kutadgu Bilig, Karahanlılar.

¹ Bu çalışma 6-8 Nisan 2017 tarihlerinde düzenlenen Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimle Kongresi'nde Sözlü Bildiri olarak sunulmuştur

YUSUF HÂS HÂCİB IN THE HISTORY OF TURKISH THOUGHT

ABSTRACT

XI. century is a quite important era since the Turco-Islamic culture has entered its age of advancement from the age of formation. In this era, beside the developments in political, military and cultural areas, there is also significant achievements in the field of Turkish thought. Turks who have taken place in the Islamic civilization a short time ago, has been quite successful to integrate their original customs and traditions to the values of the new religion they accepted which are strengthened by the cultures of Persian and Arabic civilizations. Two major works written in the mentioned century; *Kutadgu Bilig* and *Divânü Lügati't-Türk* can be seen as the evidences of this success. As dear departed Reşit Rahmetî Arat stated, *Divânü Lügati't-Türk* describes the external side of the Turkish civilization while *Kutadgu Bilig* describes the internal side of Turkish civilization in political and administrative aspects. Work of Yusuf of Balasagun who had a high ranking as Hâs Hâcib, in the Turkish administrative structure; *Kutadgu Bilig* is the most precious work we have by the reasons that it reflects the conceptions of justice and law in the Turkish civilization, further it is also one of the essential sources of the history of Turkish thought.

Keywords: Yusuf Has Hacıp, Kutadgu Bilig, Karachaniden.

XI. yüzyıl Türk İslam kültürünün gelişme çağından yükselme çağına geçtiği önemli bir yüzyıldır. Bu devirde Türk tarihinde siyasi, askeri ve kültürel yönden çok önemli ilerlemeler olmakla birlikte Türk düşünce tarihi açısından da kayda değer ilerlemeler gerçekleşmiştir. Daha yeni İslam medeniyeti dairesine giren Türkler İslamiyet ile birlikte gelen güçlü Fars ve Arap kültürleri karşısında İslamiyet'ten önceki eski Türk mazilerini yaşatmakla birlikte kendi örf - adetleri ile sosyal ve hukukî müesseselerini yeni kabul ettikleri dinin icaplarına intibak ettirmede fevkalade başarılı olmuşlardır. İslamiyet'le birlikte Orta Asya'da gelişen ve kök salan İslam Medeniyeti Farabi, İbni Sina gibi büyük Türk filozoflarının etkisiyle bu kadim Türk coğrafyasında hızla benimsenmiş felsefe ve İslamî ilimlerde çağının en üst seviyesine ulaşmıştır. Söz konusu yüz yılın ikinci yarısında yazılan Türk kültür tarihinin iki büyük abidesi *Kutadgu Bilig* ile *Divânü Lügati't-Türk* işte bu büyük başarının delillerindedir. Merhum Reşit Rahmetî Arat'ın ifade ettiği gibi *Divânü Lügati't-Türk* XI. Yüzyıl Türk dünyasının dış cephesini tespit ederken *Kutadgu Bilig* iç cephesini yani Türk dünyasının manevi tarafını, siyasi ve idari yönlerini tespit etmektedir.²

Türk devlet teşkilatında Hâs Hâcib'lik gibi yüksek bir rütbeye sahip olan Balasagunlu Yusuf 'un *Kutadgu Bilig* adlı eseri Türk kültürünün adalet ve kanun mevzularını aydınlatmak bakımından elimizde mevcut en kıymetli bir eser olmakla birlikte Türk düşünce tarihinin de vazgeçilmez kaynaklarından³. Bu sebeptendir ki *Kutadgu Bilig* ilim dünyasınca tanındığı 1825 yılından itibaren üzerinde en fazla araştırma yapılarak fikir yürütülen kaynak eserlerden biri olmuştur.

Yusus Hâs Hâcib, "*Kitabıma, okuyana mutluluk getirsin, ona doğru yolu getirsin diye Kutadgu Bilig adını koydum. Ben sözlerimi söyledim, düşüncelerimi yazdım. Bu kitap her iki dünya için de doğruyu gösteren bir rehberdir, yardımcı bir eldir. Dosdoğru bir söz söyleyeyim size: Her iki dünyayı da devletle elinde tutabilecek kişiden daha mutlu kimse yoktur*"⁴ demek suretiyle söz konusu eseri yazmadaki temel düşüncesini açıkça ortaya koymaktadır.

Yusuf Hâs **Hâcib** *Kutadgu Bilig* adlı eserinde içinde yetiştirdiği çevrenin ilmî ve felsefî birikimi hakkında da çok önemli bilgiler vermektedir. O Platon'un devlet ve toplum anlayışını çok iyi bilmekte ve onu Türk devlet teşkilatıyla sentezlemeye çalışmaktadır. Yusuf Hâs Hâcib'e göre, "*Âlimlerin ilmi, halkın yolunu aydınlatır, ilim bir meşale gibidir; geceleri yanar ve insanlığa doğru yolu gösterir. Bu nedenle âlimlere hürmet göstermek ve ilimlerinden yararlanmaya çalışmak gerekir*"⁵. Ayrıca müellif, bilimlerin çeşitli olduğunu, bir âlimin ilminin diğerinin ilminden farklı olduğunu, mesela hekimlerin hastaları tedavi ettiklerini, astronomların ise yılların, ayların ve günlerin hesabını tuttıklarını dolayısıyla ilimlerin hepsinin halk için faydalı olduklarını bunu da insanların eğitim yoluyla alması gerektiğini savunmaktadır.

² Arat, Reşit R. (1991). *Kutadgu Bilig I (Metin)*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları : 458.s.XXI.

³ Kafesoğlu, İbrahim. (1970). " Yazılışının 900.Yılı Münasebetiyle Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", TED, İstanbul, s.2.

⁴ Hacıp, Yusuf H.(1996). *Kutadgu Bilig*, (Günümüz Türkçesine uyarlayan: Fikri Silahdaroğlu), Ankara, T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları/1845.s.40.

⁵ Develi, Hayatı. (2006). *Mutluluk Bilgisi (Kutadgu Bilig)*, İstanbul, Alkım Yayınları.s.111.

*Kutadgu Bilig'*deki kahramanların tasvirinden ve onlardan nakledilen ahlaki ve felsefî görüşlerden anlaşıldığına göre müellif Sokrat, Aristo ve Platon gibi eski düşünürlerden başka Farabi, Firdevsi, El-Birunî ve İbni Sina gibi büyük bilginlerden de faydalanmıştır⁶.

Yusuf Has Hacip'in insanları ideal bir hayata kavuşturmak arzusu ile kaleme aldığı *Kutadgu Bilig* adlı eseri isimden de anlaşıldığı gibi (kut-ad-gu bil-i-g) insana her iki dünyada tam manası ile kutlu olmak için lâzım olan yolu göstermek maksadı ile kaleme alınmış bir eserdir. Birbiri ile çok sıkı bağlı olan fert, cemiyet ve devlet hayatının ideal bir şekilde tanzimi için lâzım olan zihniyet bilgi ve faziletlerin ne olduğu ve bunların ne şekilde elde edileceği ve nasıl kullanılacağı üzerinde duran müellif aslında kendi devrinde gündelik hayatın üstüne yükselenlerin düşüncelerine tercüman olmaktadır. Yusuf Has Hacip bazı araştırmacıların iddia ettiği gibi, güç sahiplerine yaranmak için tatsız mecazlarla, ahlâk dersi veren kuru bir nasihatçi değildir. Aksine o, söz konusu eseri ile insan hayatının manasını tahlil ve onun cemiyet dolayısıyla devlet içindeki vazifesini tâyin eden bir felsefe, bir hayat felsefesi sistemi kurmuştur.⁷

Bu devirde orta Asya'da hanedan mensuplarının birbirine karşı mücadelelerinin kuvvetlenmiş olması ve bu iç kargaşalık arasında gerek ayrı fertlerin vaziyetinin ve gerek cemiyet devlet esaslarının sarsılmış bulunması göz önünde tutulursa cemiyetin temelini teşkil eden ahlâk prensiplerini yeniden tanzim etmenin bir zaruret hâline gelmiş olduğu düşünülebilir. Yusuf Has Hacip eserinde her fert ve güç sahiplerinden, tahakkuku her devirde güç olan fazilet ve fedakârlık istemekte ve geçmiş günlerde ideal bir cemiyetin tasviri yolu ile kendi devrini tenkit etmektedir.

Kutadgu Bilig'in içerdiği konulara bakacak olursak, ne vakaları nakleden bir tarih, ne mıntika ve şehirleri tasvir eden bir coğrafya, ne din âlimlerinin vaazlarını toplayan bir külliye, ne hâkimlerin fikirlerine istinat eden bir felsefe ve ne de şeyhlerin vezizelerine dayanan bir nasihat kitabıdır. Aksine o, Karahanlılar devrindeki Türk-İslam aydınlarının genel kültürleri, din ve dünya görüşleri, duyuş ve düşünüş tarzları, sosyal ve medeni hayatları hakkında esaslı bilgiler veren ve birçok fikir ve metotları günümüzde de uyulacak kadar doğru, ibret verici ve her bakımdan üstün vasıflı bir eserdir. Ayrıca *Kutadgu Bilig* her ne kadar Türk-İslam kültürünün ilk devresini temsil eden, Türk-İslam Klasik Edebiyatını müjdeleyen bir eser olsa da içinde yer yer eski Türk toplumunun dini, aile düzeni, ordu, devlet teşkilatı, ahlak anlayışı, gelenek görenekleri gibi konulara ait bilgiler de yer almıştır.

Eserin müellifi Yusuf Has Hacip, gündelik hayat kaygılarının üstüne çıkmış ve kendi muhitinin seviyesinden çok yükselmiş olmakla beraber insan olarak o da muhitin bir semeresi olduğundan, düşünce ve tasvirlerini muhitin malzemesi ile ifade etmek ve anlatmak istediklerini de dinleyenlerin anlayabileceği şekil ve usuller

⁶ İnan, Abdülkadir.(1998). *Makaleler ve İncelemeler*, II.Cilt, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları :VII Dizi-Sayı 51. s.39.

⁷ Çakan,Varis. (2009). Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları, Binyıl Yayınevi, Tarih 1, Ankara, 2009, s.164.

ile terennüm etmek mecburiyetinde idi. Bu yüzden eserinde devirin üslûp ve tarzına uyararak, kendi fikirlerini ortaya koymak için muhitin fikir mahsullerine müracaat etmiştir.

Yusuf Has Hacıp, XI. yüzyıl Türk Dünyasının en büyük mahsullerinden biri olan söz konusu eserini sade ve ahenkli bir üslûpla yazdığından, geniş Türk illerinde ve bozkırlarında okunmuş, Türk hatırasında maziyi canlandırmaya çalışmıştır. Eserin giriş kısmında da işaret edildiği gibi söz konusu eser mümtaz Hakaniye (Karahanlı) dilince yazılmış olduğundan, çağın Türk Dünyasının en mükemmel bir edebi abidesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Esas konusu mutluluğun nasıl elde edileceğine dair görüşlerden ibret olan söz konusu eser dört esas üzerine (kanun ve adalet, saadet ve mutluluk, akıl ve ilim, kanaat ve sonuç) kurulmuş sembolik dört kişi arasında (hükümdar, vezir, vezirin oğlu ve vezirin akrabası) geçen bir münazaradır. Esere yer yer tiyatro üslûbu veren bu münazaralar, din ve dünya karşılaştırmalarına, sosyal nizama, idareye ait problemlerin müzakeresindeki bir tartışma manzarasını almıştır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi eserin esasi konusu insanları maddi ve manevi bakımlardan mutlu edecek yollar aramak olduğundan, eserde kanun ve adaleti, saadet ve mutluluğu, akıl ve ilmî, kanaat ve sonucu temsil eden dört karakter konuşturulmaktadır. Bu dört karakter şunlardan ibaret:

1. Kün Togdı (kanun ve adalet timsali olan hükümdar)
2. Ay Toldı (saadet ve mutluluk timsali olan vezir)
3. Ögdilmiş (akıl ve ilim timsali olan vezirin oğlu)
4. Ogdurmuş (kanaat ve sonucun timsali olan vezirin akrabası)

Kutadgu Bilig'de münazara şeklinde beyan edilmekte olan hikâye kısaca şöyledir: Ay Toldı akıllı ve bilge bir kişidir. Kendi ülkesinde insanlığa yararlı olmadığını görerek, adil bir hükümdar olan Kün Togdı'nın ülkesine gider. Hükümdar Kün Togdı doğru sözlü, akıllı ve bilgili olan Ay Toldı'yı beğenir ve kendisine vezir yapar. Ay Toldı, hükümdara adaletin mutluluğun ve doğru sözün yararları, dilin erdemi, mutluluğun ve saadetin geçici olduğu gibi konularda öğütler verir. Ay Toldı daha sonra ölür. Yerine oğlu Ögdilmiş vezir olur. Ögdilmiş Kün Togdı'ya aklın ve ilmin tamamını öğreterek hükümdarın ve devletin gücünü artırır. Devlet görevlilerinin nitelikleri ve vazifeleri, hükümdarlarla halkın birbirleri üzerindeki hakları gibi konular üzerinde durur.

Ögdilmiş yaşlanınca hükümdara kendi yerine geçmesi için Ogdurmuş'u önerir. Ogdurmuşla Ögdilmiş arasında görüş ayrılığından kaynaklanan bir tartışma ortaya çıkar. Ögdilmiş dünyada yapılacak iyi işlerle ahiret kazanılması, hükümdara hizmet edilmesi gerektiğini söyler. Ogdurmuş ise, dünya işlerini bırakarak ahiret için çalışmanın gerekli olduğunun ileri sürer. Ogdurmuş saraya alındıktan sonra Kün Togdı ile konuşur ve onun hayatın geçiciliği ile sonu üzerinde düşünmesini sağlar. Hükümdarlıkla bağları zayıflayan, kağanlığından soğuyacak kadar karamsarlığa düşen hükümdara, hükümdarlığın Tanrı tarafından verildiğini,

Tanrının bir bağışı olduğunu, halka adaletle hizmet etmeninde bir çeşit ibadet sayılacağını söyler. Çok geçmeden Oğurmuş ölür. Hükümdar Kün Togdı ve vezir Ögdilmiş ona yas tutar.

Kısacası, Müellifin eserini, Türk devlet teşkilatında yüksek bir görev alan devlet adamı sıfatıyla yazması, eserinde fikirlerini kuvvetlendirmek, desteklemek amacıyla yaşadığı çevrenin kişi ve eserlerine sık sık başvurması, *Kutadgu Bilig*'in ilim âlemindeki kıymeti ve önemini açıkça ortaya koymaktadır.

Kutadgu Bilig'de Karahanlı Devletinin saray teşkilatı, bu teşkilât içindekilerin vazifeleri ve teşrifat usulleri hakkında en ince teferruata kadar hemen hemen bütün bilgiler yer almakta olup, bu şekliyle söz konusu eser her şeyden önce bize oldukça aydınlık bir Türk devlet teşkilatı tablosu çizmiş bulunmaktadır. Bunun dışında merkez teşkilatı, askeri teşkilat, naiplik, memuriyet ve kadılık konularına da ele almış ve saray teşkilatına nazaran daha az ölçüde de olsa kıymetli bilgiler verilmiştir. Müellifin çeşitli memuriyetler, memuriyet unvanları ve devlet adamı yetiştirme konularındaki fikir ve düşünceleri günümüzde de oldukça önemlidir.

Kutadgu Bilig toplumun her kesiminin işine yaradığı gibi, bilhassa hükümdarlara memleket idaresi için oldukça önemli bilgiler vermektedir. Eserde bir devletin ayakta durması veya yıkılmasının sebepleri izah edilerek, onu korumanın şartları anlatılmaktadır. Burada memleketi idare etmek için lazım olan vasıfları, hükümdarların halk üzerindeki haklarını, halkın da hükümdar üzerindeki haklarını, halkın itaatli olması için, hükümdarların tebaasına nasıl muamele edeceği, kendisine kimleri yakın ve kimleri uzak tutacağı, idarede nasıl bir siyaset ve feraset kullanacağı anlatılır. Hem de askerin tanzimi, savaş taktikleri ve düşmanın mağlup edilmesi için çareler gösterilir⁸.

Yusuf Has Hacıp'e göre devleti yöneten hükümdar aynı zamanda sosyal düzeni sağlayan törenin de uygulayıcısıdır. Bu nedenle hükümdar güneşe benzetilir. Nitekim *Kutadgu Bilig*'de Gündoğdu karakteri ile hükümdar sembolize edilmektedir. Hükümdarın toplumsal düzendeki işlevini ise şöyle anlatılmaktadır: *"Gümüş bir taht kurmuş özü oturur, tahtın üç ayağı hep aynı durur. Elinde büyükçe bir bıçak tutar, Solunda acı ot, sağında şeker"*. Hükümdarın üzerinde oturduğu kürsünün üç ayağının biri olan bıçak verilen hükmü, acı ot verilen cezayı, şeker ise ödülü işaret etmektedir. Hükümdarın bu üç dayanaktan herhangi birine meylenmemesi, her üçüne eşit ağırlık vermesi toplum düzeninin sürekliliği için bir zorunluluk olarak kabul edilmektedir⁹.

Çağının Doğu ve Batı felsefesine ve ilmüne layığıyla vakıf olduğuna şüphe edilmeyen Yusuf Has Hacıp, aynı derecede Türklük gelenek görenek ve terbiyesini de düşüncelerine yansıtmaktadır. Onun düşünce yapısı tamamıyla Doğu tefekkür ananesine uymakta olup, o eserinde ferdi prensiplere değil, genellikle Doğu milletleri arasında yaşayan pratik hayat kurallarına gereken hakkı vermeye çalışmıştır. Bundan dolayı da

⁸ Emin, Abduşükür. (2015). Uygur Felsefe Tarihi, (Uygur Türkçe, 2.Baskı), Urumçi, Xinjiang Halk Neşriyatı. s.231.

⁹ Önler Zafer. (2004). "Kutadgu Bilig Üzerine Notlar", İstanbul, *Türk Dilleri Araştırmaları*, Cilt 14. s.84.

Kaşgar şehri, Yusuf Has Hacıp'e göre yalnız Karahanlı Devletinin merkezi olmakla kalmamış, bünyesinde Türk cemiyetinin bütün varlığını da toplamıştır. Burada çağın cemiyet bünyesini belirten en kuvvetli unsur, Türk unvanları, rütbeleri, mesleki hayat gruplaşması ve saire olmuştur. Müellifin eserinde mani, masal, hikmetler gibi halk edebiyatına da başvurması halk edebiyatına değer verdiğini açıkça göstermektedir. Nitekim eserinde, çeşitli Türk folklor unsurlarına rastlanmaktadır. Küçüklere hitap ederken “kuzu” diye çağırma adeti, ilig adlanırken kendisinin ananevi Türk boyları baş totemi sayılan “kurt”la taltif edilişi, Alplar, Atlar, kültür, öfkeye dayanan teamül hukuku anlayışı ve kuralları, hep Orta –Asya Türk folklor malzemesinden sayılmaktadır. Hele eserin yazılışında geniş halk psikolojisinin, baş rol oynayışı çağının Türk Edebi mektebine bambaşka bir özellik kazandırmıştır. Eser tarihi Türk Kültürünün ve geleneklerinin hazineliğini olduğu gibi muhafaza etmiştir.

Kutadgu Bilig'de Sanat bakımından Yusuf Has Hacıp'in kendine mahsus bazı zevk ve düşünceleri göze çarpmaktadır. Güneşin çıkışı gecenin yaklaşması ile diğer tabiat motifleri, esere az da olsa, bazı canlılıklar katmıştır. Fikir kuvveti ve gücünü artırmak için inanışında tesirli sayılan kişilerin ağzından vecizelere, daha doğrusu, sonları hikmet formuna giren deyimlere bolca yer verilmiştir. Bu büyük ve hatırı sayılır kişiler **Kutadgu Bilig'de**: Elçi Bey, Yağma Beyi, Ötüken Beyi, Türk Hanı, Yabgular'ın Başı ve saire gibi adlarla açıklanmıştır.

KAYNAKÇA

- Arat, R. R. (1991). *Kutadgu Bilig I (Metin)*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları: 458.
- Çakan, V. (2009). *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*, Ankara, Binyıl Yayınları Tarih: 1
- Develi, H. (2006). *Mutluluk Bilgisi (Kutadgu Bilig)*, İstanbul, Alkım Yayınları.
- Emin, A. (2015). *Uygur Felsefe Tarihi, (Uygur Türkçe, 2.Baskı)*, Urumçi, Xinjiang Halk Neşriyatı.
- Hacıp, Y. H. (1996). *Kutadgu Bilig, (Günümüz Türkçesine uyarlayan: Fikri Silahdaroğlu)*, Ankara, T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları/1845.
- İnan, A. (1998). *Makaleler ve İncelemeler, II.Cilt*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları :VII Dizi-Sayı 51.
- Kafesoğlu, İ. (1970). “ Yazılışının 900.Yılı Münasebetiyle Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri”, TED, İstanbul, 1970.
- Önler, Z. (2004). “Kutadgu Bilig Üzerine Notlar”, İstanbul, *Türk Dilleri Araştırmaları*, Cilt 14.